

המאמר טרם עבר עימוד סופי

שופטות ומתדיינות בתנ"ך על מגדר וגישה לצדק

דפנה ברק-ארז*

המאמר בוחן את סיפורי התנ"ך שבהם נשים ממלאות תפקידים בשדה המשפט. הדיון מתמקד בשאלות שמתעוררות גם בגדרן של שיטות משפט מודרניות בכל הנוגע לגישה לצדק ולהגשמת הערך של הליך הוגן. המאמר פותח בהתייחסות לדמותה של השופטת המקראית היחידה, דבורה הנביאה, וממשיך בבחינת סיפוריהן של נשים שהיו בעלות דין במשפטים – בנות צלפחד, הנשים המתדיינות בפני שלמה ויהורם, האשה החכמה מתקוע ותמר, כלתו של יהודה. כמו כן, נבחנת ההתייחסות לנשים נוספות שעניין שימש נושא להתדיינות או הושפע על-ידי התדיינות בעוד הן עצמן נותרו דמויות שוליות או נעלמות, כמו גם לנשים שפעלו מחוץ למשפט במתכונת של אי-ציות לחוק. בסופו של דבר, הדיון מתמקד בחשיבות הנודעת לגישה לצדק, כמו גם במגבלותיה.

כללי. א. נשים ותפקידי שפיטה. ב. נשים כבעלות דין. (1) בנות צלפחד: שינוי חברתי באמצעות המשפט ומגבלותיו. (2) נשים מתדיינות בפני המלך: משפט שלמה ומשפט יהורם. (3) האשה החכמה מתקוע: מתדיינת, מתחזה או עורכת דין? (4) תמר: סיפורה של גישה עקיפה לצדק. **ג. נשים כבעלות דין צדדיות, שותפות אילמות, "מושכות בחוטים" או מתנגדות. סיכום.**

כללי

סיפורי התנ"ך מציגים דמויות נשיות מרשימות ובעלות נוכחות גם כאשר מנקודת המבט המסורתית הן אינן ה"גיבורות הראשיות" של האירועים.¹ הנושא שמאמר זה מתמקד בו מצומצם יחסית, אך מאתגר במיוחד: מקומן של נשים כשופטות וכמתדיינות בתנ"ך.² הבחירה לעסוק בכך אינה פשוטה, מאחר שבחברה ובמשפט המתוארים בעולמו של התנ"ך, נשים לא היו בעלות מעמד משפטי שווה לזה של גברים. בהתאמה, הן אף לא היו מועמדות טבעיות לכהונה בתפקידים ציבוריים, ולא כל שכן בתפקידי שפיטה. מאחר שלא עמדו בראש התא המשפחתי, הן אף היו צפויות פחות לבצע פעולות משפטיות, כדוגמת עסקאות, או להיות מעורבות בהתדיינות שנוגעות להגנת הרכוש המשפחתי. דווקא משום כך, מעניין לבחון אותם מקרים שבהם נשים פעלו במרחב המשפטי, לעמוד על המאפיינים של הסיפורים שנותנים להן תפקידים במרחב זה ולשאל מה ניתן ללמוד מהם מן ההיבט של הבטחת גישה לצדק.³ הדיון מתמקד באותם סיפורים משפטיים שתוארו

* שופטת בית המשפט העליון. הדברים מבוססים על הרצאה במסגרת "קתדרה" בסדרה על "נשים בתנ"ך". תודה (לפי סדר האל"ף-בי"ת) להילה בן-אליהו, ריבי וייל, דינה זילבר, שחר טל, דוד מינץ, ליאור משאלי-שלומאי, נטע סרוסי, ענת עובדיה-רוזנר ובני פורת על הערותיהם. תודה מיוחדת נוספת למערכת כתב העת "משפט וממשל" על תרומתה.

¹ כך למשל, רק שני ספרים בתנ"ך נושאים שמות של נשים – אסתר ורות. לכתובה המתמקדת בדמויותיהן של הנשים בתנ"ך או בקריאה מגדרית ופמיניסטית שלו, ראו למשל יאיר זקוביץ "האישה בסיפורת המקראית - מיתווה" *בית מקרא: כתב-עת לחקר המקרא ועולמו* לב(א) CAROL MEYERS, DISCOVERING EVE: ANCIENT ISRAELITE WOMEN IN ;(1987) 14 CONTEXT (1988); אמנון שפירא "על מעמדה השוויוני של האשה במקרא – מיתווה" *בית מקרא: כתב-עת לחקר המקרא ועולמו* מד(ד) 309 (1999); WOMEN IN THE HEBREW (1999); Alice Bach ed., 1999) BIBLE; חיה כץ "היבטים מתודולוגיים בחקר מעמד האישה בתקופת המקרא" *בית מקרא: כתב-עת לחקר המקרא ועולמו* נא(א) 72 (2006); SUSANNE SCHOLZ, W. Dennis Tucker, *Women in the*; INTRODUCING THE WOMEN'S HEBREW BIBLE (2007) *Old Testament: Issues of Authority, Power and Justice*, 119 THE EXPOSITORY TIMES Pamela Barmash, *Achieving Justice Through Narrative in the*; 481–486 (2008). *Hebrew Bible: The Limitations of Law in the Legal Potential of Literature*, 20 J. ANCIENT NEAR EASTERN & BIBLICAL LAW 181–199 (2014) (להלן: Barmash); יעל שמש "כיוונים בחקר הפמיניסטי היהודי למקרא" *מדעי היהדות* 50, 115 (2014); עמוס עוז ופניה עוז-זלצברגר *יהודים ומילים*, פרק 2 (2014); איתן קליש *נשים במקרא ובספרות חז"ל – מזווית פמיניסטית* (2020).

² הסיפורים המובאים בהמשך הדברים זכו להתייחסות גם בספרי *לקרוא משפטים בתנ"ך* (2019), אך בדגשים אחרים – שם הם לא נדונו במיוחד מן הפרספקטיבה של מגדר וגישה לצדק.

³ הכוונה היא לדיון בסוגיה של גישה או נגישות לצדק (access to justice) במובנה הרחב – הן מבחינת הזכות הפורמלית להיות בעל תפקיד בהליך המשפטי והן מבחינת חסמים לא פורמליים שעניינם ידע, מעמד חברתי ועוד. ל"מיפוי" של חסמים מסוג זה, ראו למשל נטע זיו "משפט ועוני – מה על סדר היום? הצעה לאג'נדה משפטית לעוסקים בייצוג אוכלוסיות החיות בעוני" *עלי משפט* ד 17, 24–26 (2005).

כשייכים לעולם האנושי, כלומר אלה שיש בהם מאפיינים מוסדיים של שפיטה ושל התנהלות בחברה האנושית, ולא תיאורים של משפטים אלוהיים וענישה אלוהית.⁴ הקריאה בכתובים מבהירה כי השאלות ששיטות משפט מודרניות מתחבטות בהן, בכל הנוגע לגישה לצדק ולהגשמת הערך של הליך הוגן, אינן חדשות. במידה לא מבוטלת הסיפורים שנבחנו שופכים אור נוסף על שאלות עכשוויות אלה, כמו גם על השיקולים שצריכים להשפיע על עיצוב התשובות להן.⁵

אפנה כעת להצגה של מהלך הדיון. אפתח, בפרק א, בהתייחסות לדמותה של השופטת המקראית היחידה – דבורה הנביאה.⁶ אמשיך, בפרק ב, בבחינת סיפוריהן של נשים שהיו בעלות דין במשפטים מפורסמים, חלקם יותר וחלקם פחות – בנות צלפחד, הנשים המתדיינות בפני שלמה ויהורם, האשה החכמה מתקוע ולבסוף תמר, כלתו של יהודה. בפרק ג אשלים את ההתייחסות לנשים נוספות שעניינן חולל התדיינות או הושפע על ידי התדיינות, בעוד הן עצמן נותרו דמויות שוליות או נעלמות. לקראת סיכום, אנסה להעריך באמצעות סיפורים אלה את החשיבות הנודעת לגישה לצדק, כמו גם את מגבלותיה – בכלל, ובפרט בשיטה משפטית שבה נשים אינן "שחקניות" רגילות בעולם המשפט.

א. נשים ותפקידי שפיטה

האשה היחידה שמוכרת בתנ"ך כשופטת היא דבורה הנביאה. מלכתחילה, הסדר החברתי של התנ"ך לא אפשר לנשים גישה לתפקידי שפיטה, מאחר שהתפקידים במרחב הציבורי היו קשורים במבנה החברתי הפטריארכלי. כאשר ייעץ יתרו למשה למנות שרי עשרות, מאות ואלפים, מונו "ראשים על העם",⁷ וכך נחסמה הגישה לתפקידים אלה עבור נשים.

⁴ ניתן לציין כבר עתה כי גם במשפטים האלוהיים הנשים נוכחות, אך נוכחותן היא בעלת מעמד משני ומוגבל יחסית. בספר בראשית, בעקבות חטא האכילה מעץ הדעת, הפנייה הראשונה של אלוהים נעשית לאדם, הגם שהחטא היה משותף, ולאמיתו של דבר חווה נטלה בו אף חלק קודם. עם זאת, בהמשך הדברים, לא נפקדת ההתייחסות אליה (בראשית ג). בדומה לכך, כאשר אליהו הנביא מביא את דבר האלוהים בעקבות העוול שנגרם לנבות הזרעאלי, הפנייה היא למלך אחאב ולא לאשתו איזבל, חרף העובדה שחלקה במעשה היה רב יותר (מלכים א' כ"א).

⁵ המאמר אינו מכוון אפוא לדיון ספרותי גרידא בטקסט, כזה שמאיר את הטכניקה הסיפורית או את אופן הצגתן של הדמויות בו, אלא ל"חילוץ" שאלות היסוד המשפטיות שעולות ממנו. המיקוד הוא בשאלות משפטיות הנוגעות להשתלבותן של נשים במערכת המשפט. במובן זה, המאמר "מתכתב" עם המחקרים שהתמקדו בקריאה פמיניסטית של הטקסט המקראי (ראו לעיל ה"ש 1). ואולם, בשונה מהם, הוא מכוון להשוואה למשפט בן-זמננו ולרלוונטיות של הקריאה בסיפורים לסוגיות משפטיות עכשוויות.

⁶ הכותרת למאמר כוללת את המילה "שופטות" בלשון רבים, הגם שדבורה הייתה שופטת יחידה. בחירה זו נועדה להדגיש כי ההתמקדות בשופטת אחת לא הייתה מכוונת, אלא משקפת את המסקנה העולה מן הכתובים.

⁷ שמות י"ח 25.

מאוחר יותר הוקנו תפקידי שפיטה גם לשליט, כלומר למלך. אולם, גם תפקיד המלך עבר מאב לבן, וכך מי שהודר מן השלטון הודר גם מן השפיטה.

אם כך, מה היו הנסיבות שבהן יכולה הייתה אשה לשמש כשופטת? היה זה דווקא בתנאים של אין מלך בישראל ואיש הישר בעיניו יעשה, בתקופת השופטים.⁸ תקופה זו התאפיינה בהיעדרה של מנהיגות מסודרת, כך שמעת לעת קם אדם שקיבל על עצמו להוביל את העם ולהנהיגו בהתמודדות עם אויב חיצוני.⁹

אין להתפלא על כך שדבורה הנביאה הגיעה למעמדה דווקא בתקופת השופטים. הניסיון ההיסטורי מלמד כי דווקא בתקופה שבה הסדר החברתי פורמלי פחות, אנשים מגיעים לתפקידי הנהגה בתוקף יכולותיהם, תוך שבירת ההיררכיות הרגילות. בתקופה כזו יכולה הייתה דבורה להיות שופטת ואף להתקבל ככזו על ידי הציבור. זו הייתה תקופה שבה, להבדיל, גם יפתח, "בן-אשה זונה", שבעבר גורש על ידי אחיו, יכול היה לשמש שופט.¹⁰

מה אנחנו יודעים על דבורה כשופטת? לא הרבה מן הכתוב עצמו. האירועים המתוארים בספר שופטים נסבים בעיקר על קרבות והתגוננות מפני אויבים, בתקופה שבה השופטים היו לוחמים ומצביאים. דווקא על רקע זה, מעניין לשים לב שדבורה היא היחידה מכל השופטים התנ"כיים שבנוגע אליה אנו יודעים – מן הטקסט עצמו – כי עסקה גם בעשיית משפט, עוד קודם להיחלצותה להצלת העם במלחמתו עם הכנענים. הכתוב מציין בעניינה כי היא "נביאה" אשר "שופטה את ישראל בעת ההיא".¹¹ בהמשך לכך נכתב כי "ויעלו אליה בני ישראל למשפט",¹² הגם שלא נמסר דבר על תוכן של החלטות מסוימות שנתנה. מכל מקום, ניתן להבין שבני העם היו מעוניינים בשירותי השפיטה שלה.

תיאור זה שונה מאוד מן האמור ביחס לשופטים האחרים, שברובם היו אנשים שכוחם בלחימתם, וכך הגיעו לתפקידם המנהיגותי. אם כן, דבורה הייתה שופטת בתוקף סמכותה האישית וכישרונה המנהיגותי הטבעי,¹³ אותם כישורים שאפשרו לה גם להושיע את העם

8 ראו שופטים י"ז 6; שופטים כ"א 25.

9 ראו גם מרטין בובר *מלכות שמיים: עיונים בספרים שופטים ושמואל* (2000).

10 שופטים י"א 1.

11 שופטים ד 4.

12 שופטים ד 5.

13 אכן, ספר שופטים מקצר בתיאוריו, ולכן לא נמסרו פרטים רבים באשר לפועלה של דבורה. אולם, עצם העובדה שבני העם הגיעו להישפט בפניה, ללא כל חיוב פורמלי לעשות כן, מספקת בסיס למסקנה בדבר תכונותיה. על כך יש להוסיף כי המשך הסיפור, המתאר את פנייתה של דבורה לברק בן-אבינעם וגיוסו לעמוד לצידה במלחמה מול צבא סיסרא, חוזר וממחיש את הדברים. ראוי לציין כי חרף התפקיד המוביל של דבורה לאורך הסיפור כולו, נמצאת ביסודו ההכרה באי-השוויון הבסיסי בין נשים לגברים. לאחר שקראה לו לצאת למלחמה להגנת ישראל, נענה לה ברק בן אבינעם אך ביקש שאף היא תילווה אליו לקרב. דבורה נענתה אך הוסיפה: "אפס כי לא תהיה תפארתך על-הדרך אשר אתה הולך – כי ביד אשה ימכור ה' את סיסרא" (שופטים ד 9).

במלחמה.¹⁴ אולם, עם הנהגת הסדר החברתי מחדש, בתקופת המלכים, לא חזרה עוד דוגמה של אשה שופטת, לפחות על פי המתועד בתנ"ך עצמו, הגם שאף באותה תקופה בלטו מעת לעת נשים בעלות מעמד ציבורי.¹⁵

ב. נשים כבעלות דין

במבט ראשון ניתן להתרשם כי אף נשים מתדיינות אינן תופעה נפוצה ביותר בסיפורי התנ"ך. אולם, לאמיתו של דבר, אלה כוללים כמה וכמה הליכים משפטיים משמעותיים שבהם מעורבות נשים. אני מבקשת להתייחס לאותם הליכים ולהצביע על המשותף להם, כמו גם על המפריד ביניהם.

(1) בנות צלפחד: שינוי חברתי באמצעות המשפט ומגבלותיו

ראוי לפתוח בסיפור של בנות צלפחד.¹⁶ זהו הסיפור השלם ביותר שמגלם בתוכו הן יוזמה נשית לניהול מאבק משפטי והן מחלוקת שנסבה על הפליה פורמלית בכללים המשפטיים שחלים על גברים ונשים. כידוע, התובעות, או העותרות, במקרה זה היו בנותיו של אדם שמת במדבר, והותיר אחריו בנות בלבד. הדין החל על חלוקת הנחלות בארץ בישראל והעברתן בירושה הבהיר כי במקרה שבו אדם נפטר ללא בנים, לא תתאפשר ירושה של נחלתו על-ידי בנותיו, מאחר שלפי דיני הירושה המקראיים רק בנים הם יורשים. בנות צלפחד פנו למשה, המנהיג, וטענו כי דין הירושה גורם עוול למשפחתן. משה הביא את דברן בפני אלוהים, ונענה כי הדין עימן.¹⁷ עתירתן זו של בנות צלפחד הובילה לכך שנקבע חריג לכלל, שהוא למעשה כלל חדש לגמרי: כאשר אדם נפטר ללא בנים, נחלתו תקום לבנותיו.

המקרה של בנות צלפחד מרשים. מדובר במי שעותרות לקבל סעד משפטי בנסיבות שהן לכאורה חסרות סיכוי. הן טוענות כנגד חוק ברור ועותרות למעין "סעד מן הצדק", ואין תקדימים שעומדים לרשותן. אם לא די בכך, הרי שקריאת התיגר שלהן לא הופנתה כלפי חוק אנושי, אלא כלפי הדין המקראי, שלפי התפיסה המסורתית הוא אלוהי. בהתאם לכך רם גם מעמדו של הגורם שבפניו הן באות: פנייתן נעשית למנהיג העומד בראש העם,

14 ראו גם שופטים ד 8-10. זהו אפוא מקרה של סמכות כריזמטית במונחיו של ובר. ראו Max Weber, *Economy and Society* 241-245 (trans. By Guenther Roth & Claus Wittich, 1978). להשוואה, ראו זאב ויסמן "מנהיגות כאריסטמטית ותקופת השופטים" תרביץ מה 1 (תשל"ו).

15 למשל, חולדה הנביאה. ראו מלכים ב כ"ב; דברי הימים ב ל"ד.

16 במדבר כ"ז 1-11.

17 מבחינה זו, בשונה מאשר במשפטים האחרים המתוארים בהמשך הדברים, יש בסיפור גם ממד לא אנושי, המתבטא בהבאת הטענות להכרעה אלוהית. עם זאת, מנקודת המבט של המאמר, העיקר הוא בכך שהתובעות, בנות צלפחד, פונות אל משה, המנהיג בתוקף תפקידו, והוא הכתובת להכרעה מבחינתן.

למשה, ולא רק לשופט זוטר.¹⁸ בסופו של דבר, לא זו בלבד שזכו במשפטן, אלא הן אף הביאו לשינוי משפטי כללי, לדורות.¹⁹

עם זאת, חרף ההצלחה, עמדתן של בנות צלפחד כמתדיינות נותרה, לכל אורך הדרך, שולית ומוגבלת. הן פנו לקבל סעד מצומצם – כזה שאינו מאתגר את חוקי הירושה הבלתי שוויוניים באופן כללי, אלא רק פרט אחד בהם, במקרה המיוחד שבו אדם נפטר ללא בנים יורשים. בהתאם לכך, הסעד שקיבלו גם לא שינה את דיני הירושה כולם, אלא למעשה אישר את ההסדר הלא שוויוני שנקבע בהם, בכפוף לחריג מצומצם.²⁰ כמו כן, במישור הפורמלי הסעד שניתן לא נועד לתת מענה לאי-הצדק שנגרם לנשים שאינן יורשות בדרך כלל, אלא לנפטר, ששלילת הירושה תוביל לכך ששמו יימחה. כך גם בנות צלפחד עצמן נימקו את ההצדקה להחרגת עניינן.²¹

עניינן של בנות צלפחד זכה לדיון המשך תקדימי, שהדגיש עוד יותר את מגבלותיו של התקדים שהשיגו, ובמידה מסוימת אף הרע עם נשים מן ההיבט של חופש הבחירה בבני זוג. ראשי השבט של בנות צלפחד העלו בפני משה בעיה שהטרידה אותם – אם בנות יירשו נחלה ויינשאו לאדם מחוץ לשבט, בסופו של דבר תעבור הבעלות בנחלה למי שאינו נמנה עם השבט. המענה שניתן לכך תואם את המסגרת הפטריאכלית של הדיון – בנות יורשות אומנם יוכלו לבחור למי להינשא, אך יהיו חייבות להינשא לאדם שהוא בן שבטן, כדי למנוע העברת נחלה משבט לשבט.²² אם כן, חרף התקדים שנקבע, עיקריו של הסדר החברתי נשמרים, ועימם חופש הבחירה המצומצם של נשים.²³

18 במובן זה, מדובר ספק בעתירה לסעד שיפוטי, בהקשרה של ההכרעה בנסיבות העניין, וספק בעתירה לסעד שעניינו תיקון החוק עצמו, בהתחשב בתפקיד המעורב של משה כמי שהוא שופט, אך גם נציגו של האל – המחוקק.

19 ניתן אף לומר שנוסף על כל אלה תרמו בנות צלפחד לחידוד והבהרה של דיני הירושה, אשר לא הוצגו בבירור קודם לכן.

20 טקטיקת התדיינות כזו ננקטה גם בבג"ץ 4541/94 מילר נ' שר הביטחון, פ"ד מט(4) 94 (1995), שבו כוונה העתירה נגד פסילתן הגורפת של נשים כמועמדות לקורס טיס, מבלי לערער במישור על ההסדרים השונים שנקבעו בחוק ביחס לשירות של גברים ונשים.

21 "למה יגרע שם אבינו מתוך משפחתו, כי אין לו בן" (במדבר כ"ז 4). מקבילה מעניינת לטקטיקה זו ניתן למצוא בבחירת התיקים של רות ביידר-גינסבורג, באותה עת עורכת דין, שקידמה באמצעות התדיינות שוויון מגדרי בארצות הברית. בחלק מן התיקים שבהם הועלו טענות כנגד הוראות חוק המבחינות בין גברים לנשים נבחרו בעלי דין שהם גברים שהצביעו על כך שהכלל המפלה על בסיס מגדרי פוגע בהם. ראו למשל Weinberger v. Wiesenfeld, 420 U.S. 636 (1975); Califano v. Goldfarb, 430 U.S. 199 (1977).

22 במדבר ל"ו.

23 להרחבה, ראו עוד Yael Shemesh, *A Gender Perspective on the Daughters of Zelophehad: Bible, Talmudic Midrash, and Modern Feminist Midrash*, 15(1) BIBLICAL INTERPRETATION 80 (2007); Juliana Claassens, 'Give us a portion among our father's brothers': *The Daughters of Zelophehad, Land the Quest for Human Dignity*, 37(3) J. STUD. OLD TESTAMENT 319 (2013).

כמובן, אף אין להפריז בפסימיות. גם אם ההישג של בנות צלפחד היה מוגבל בהיקפו, הוא דוגמה מוצלחת לשינוי חברתי באמצעות המשפט לטובת אוכלוסיות מוחלשות. שינוי כזה כמעט לעולם אינו יכול להיות כולל וגורף, אלא להיעשות במתכונת של "עקב בצד אגודל".²⁴ סיפורן של בנות צלפחד ממחיש את המורכבות של מאבק ארוך טווח לשינוי חברתי, על בסיס נכונות להשלים עם טיעונים שמקבלים את "כללי המשחק" ואת הצורך להתנהל בתבונה מעשית, גם במחיר של פשרות.²⁵ מעניין לציין כי בספר איוב, שבמידה רבה ממוקם מחוץ לזמן ולמקום, הבנות שנולדו לאיוב לאחר שנחלץ מאסונו קיבלו נחלה "בתוך אחיהם".²⁶

(2) נשים מתדיינות בפני המלך: משפט שלמה ומשפט יהורם

ומתקופת המדבר לתקופת המלכות בארץ ישראל. אבחן תחילה, זה לצד זה, שני סיפורים של התדיינות בפני המלך – סיפורן של הנשים שהתדיינו בפני שלמה²⁷ וסיפורן של הנשים שספק התדיינו בפני המלך יהורם בתקופת המצור על שומרון.²⁸ הדוגמה של הנשים שהגיעו למשפט בפני שלמה היא בעלת מאפיינים יוצאי דופן. אלה עולים כבר מטיבה של המחלוקת שהתגלעה ביניהן: על ילד, שכל אחת מהן טענה שהיא אימו. שלא כבנות צלפחד, הנשים במקרה זה לא התדיינו בעניין רכושי, אלא בנושא אישי-משפחתי מובהק הרבה יותר – הזכות להורות.

אף כאן הגיעו הנשים למשפט בפני המנהיג, ולא לשופט זוטר ברמת הקהילה. אף הן הציגו את טענותיהן בעצמן ובאופן בלתי אמצעי. אולם, שלא כבנות צלפחד, מדובר בנשים שחיהן התנהלו לחלוטין מחוץ לסדר החברתי-משפחתי (בשונה ממי שנדחקו לשוליו מאחר שראש משפחתן מת). לאמיתו של דבר, הפרט הביוגרפי היחיד כמעט שידוע עליהן הוא תיאורן כ"זונות".²⁹ הדברים מתיישבים עם מגוריהן בבית שלא נכחו בו בני משפחה

24 דיון בשאלה של שינוי חברתי באמצעות המשפט ומגבלותיו, ראו למשל GERALD L. ROSENBERG, *THE HOLLOW HOPE: CAN COURTS BRING ABOUT SOCIAL CHANGE* (2nd ed., 2008); ג'ד ברזילי "המשפט כשדה במסגרת של כוח פוליטי: האם בתי משפט הם נשאי שינוי חברתי-פוליטי ואם כן – כיצד?" **האם המשפט חשוב?** 107 (נטע זיו ודפנה הקר עורכות, 2010).

25 גישה פרגמטית כזו אינה משלימה עם הקביעה ש"כלי האדון לעולם לא יפרקו את ביתו של האדון" – *The Master's Tools Will Never Dismantle the Master's House* (כטענתה של אודרי לורד).

26 איוב מ"ב 15.

27 מלכים א' ג 16-28.

28 מלכים ב' ו 24-30.

29 מלכים א' ג 16. האזכור של עובדה זו מעורר למחשבה בכיוונים נוספים: מחד גיסא, יש בו מסר מעודד מהיבט הגישה לצדק – גם נשים החיות בזנות, בשולי החברה, הן בעלות גישה לצדק; מאידך גיסא, נטען כי ההתייחסות לפרט זה מצדיקה במשתמע את ההתייחסות המועטה אליהן במשפט (על רקע סטריאוטיפים חברתיים ביחס לנשים החיות בזנות) ותורמת להאדרת חוכמתו של שלמה, המצליח להגיע לחקר האמת בדרכו שלו. ראו Phyllis

אחרים בעת שאירע המקרה של מות אחד התינוקות, כך שלא היו עדים פוטנציאליים שניתן היה לזמן למשפט.

כמו בנות צלפחד, אף הנשים במשפט שלמה הציגו את טענותיהן. ואולם, הטיעון היה בעל אופי שונה. שלא כמו בדיון שתואר קודם לכן, היה זה טיעון עובדתי מובהק, ולא טיעון נורמטיבי הנוגע לתוצאה הראויה ברמת הכלל.³⁰ הקושי להכריע נבע מהיעדרן של ראיות מספיקות ביחס להתרחשות, אתגר שחוזר ועולה גם במשפטים בני זמננו.³¹ הניגוד בהשוואה לסיפורן של בנות צלפחד מתבטא גם בשלב של פסיקת הדין. בנות צלפחד הן הגיבורות של משפטן – הן הציגו טיעון וזה התקבל. בשונה מכך, במשפט שהתקיים בפני שלמה, הגיבור הגדול של המשפט – וזהו גם הזיכרון לדורות ביחס למשפט – הוא שלמה המלך, החכם באדם. אין זה משפטן של הנשים. זהו משפטן של שלמה. שלמה אינו מתייחס לטיעוניהן של הנשים, אלא גוזר את הדין באופן שמתבונן עליהן "מלמעלה" – תוך שימוש בתכסיס שהוא אפקטיבי, אך ודאי שאינו מכבד במובן המלא את המתדיינות. בדיעבד, יש אף מקום להציב סימני שאלה ביחס להליך שננקט. אכן, ברמת התוצאה, נמצא פתרון צודק. אולם, במחשבה החורגת מגבולות המקרה – האם ניתן להשלים עם משפט שאינו מתנהל על פי דיני ראיות וכללים משפטיים רציונליים, נועד להפעיל לחץ פסיכולוגי על המתדיינים ואף עלול לסכן חיי אדם?³²

מקרה מאוחר יותר ש"מהדהד" את משפט שלמה הוא משפטן של ה"נשים הקניבוליות" שעניינן הובא בפני המלך יהורם.³³ במקרה זה היה מדובר בשתי האימהות שהסכימו על הריגת תינוקותיהן על מנת שיאכלו את בשרם, בזמן המצור הקשה על שומרון. לאחר שההסכם הנורא בוצע ביחס לבנה של האחת, סירבה האחרת למסור את בנה ו"לשלם את חלקה". זו שהחזרה כלפיה הופר ראתה את מלך ישראל על חומת העיר הנצורה וקראה לו

Bird, *The Harlot as Heroine: Narrative Art and Social Presupposition in Three Old Testament Texts*, in *WOMEN IN THE HEBREW BIBLE* 99, 110-111 (Alice Bach ed., 1999); Avaren E. Ipsen, *Solomon and the Two Prostitutes*, 3(1) *BIBLE & CRITICAL THEORY* 02.1 (2007).

30 מטעם זה, לעיתים נעשה שימוש בדוגמה של משפט שלמה כדוגמה במסגרת מבוא לשיעור דיני ראיות, ראו Ann Althouse, *Beyond King Solomon's Harlots: Women in Evidence*, 65 S. CAL. L. REV. 1265 (1992).

31 כך לפי הקריאה הפורמלית של הסיפור. למעשה, הסיפור מקדם מסר נורמטיבי ברור הגורס כי האשה שהעדיפה את חייו של הילד הייתה האם הראויה לגדלו. ראו למשל, L.H. LaRue, *Solomon's judgment: a short essay on proof*, 3 *LAW, PROBABILITY & RISK* 13 (2004).

32 ראו עוד דפנה ברק-ארוז "צדק ישראלי, צדק קווקזי – משפט צדק, שופטים, הורים וילדים בעקבות מעגל הגיר הקווקזי" *ספר נילי כהן – משפט, תרבות וספר* 520 (עופר גרוסקופף ושי לביא עורכים, 2017). יש הרואים במשפט שלמה דוגמה לתרגיל חקירה יותר מאשר הליך משפטי. ראו Stuart Lasine, *Solomon, Daniel, and the Detective Story: The Social* (1987) *HEBREW ANNUAL REVIEW* 247. *Functions of a Literary Genre*, 11 *HEBREW ANNUAL REVIEW* 247. אם כן, ניתן לתהות אם הנשים שפנו לשלמה אכן קיבלו גישה לצדק במובן שבו אנו תופסים מושג זה כיום.

33 מלכים ב' ו' 24-30.

לשפוט בינה לבין חברתה. ההשוואה למשפט שלמה בולטת וגרוטסקית כאחת. בשני המקרים מדובר בנשים שבמרכז המחלוקת ביניהן עמד התינוק החי של אחת מהן, בעוד תינוקה של האחרת כבר מת. ואולם, כאן זו שילדה מת לא ביקשה לקבל את התינוק החי כדי לגדלו, כי אם כדי להמיתו. לצד זאת, ההבדלים מיטשטשים במובן זה שגם במשפט שלמה מי שלא הייתה אימו של התינוק החי הייתה מוכנה להשלים עם מותו כפתרון (בהתאם לצו המלכותי). כך או כך, זו הפעם הפנייה אינה מובילה למשפט כלל. נראה כי מנקודת מבטו של המספר המקראי אין משמעות למשפט במקום שבו נחצו כל גבולות האנושיות. על כן, המשפט לא התנהל בסופו של דבר, והמלך הסתפק בקריעת בגדיו.³⁴

(3) האשה החכמה מתקוע: מתדיינת, מתחזה או עורכת דין?

האשה החכמה מתקוע³⁵ היא מתדיינת מעניינת לא פחות, ובמידה מסוימת אף יותר. גם היא מגיעה למשפט בפני מלך, בתקופה מוקדמת במקצת, זמן מלכותו של דוד. דוד היה שרוי באבל וכאב לאחר שבנו אבשלום נקם באחיו למחצה אמנון, בשל אונס אחותו תמר. אבשלום ברח לגלות, וכך דוד כאב בעת ובעונה אחת גם את מותו של אמנון וגם את ריחוקו של אבשלום. יואב בן צרויה, שהיה מודע לכאבו של המלך, שלח מתדיינת "פיקטיבית" למלך דוד, המזוהה בסיפור כ"אשה חכמה" מהעיר תקוע.³⁶ הוא ביקש ממנה לבוא אל המלך ולהציג בפניו מקרה מדומיין, שיאפשר לו לחשוב מחדש על יחסו לאבשלום. האשה, שהגיעה לדוד, סיפרה לו שנפל ריב בין שני בניה, והאחד מהם הרג את האחר. היא הוסיפה וסיפרה כי בני משפחתה דורשים להמית את הבן שהרג את אחיו, והיא שרויה במצוקה בשל החשש מפני האפשרות שתימצא מאבדת בסופו של דבר את שני בניה. הדברים מוצגים לדוד כמקרה שאינו נוגע בו, על מנת "לדחוף" אותו למסקנה שהעמדה העונשית המחמירה כלפי אבשלום ראויה לבחינה מחדש. ואומנם, דוד ש"נפל" במלכותו של נתן הנביא במקרה של כבשת הרש,³⁷ הבין במקרה זה שהסיפור נוגע בו, ושאל את האשה אם שלח אותה יואב בן צרויה. האשה הודתה בכך, ובשלב זה קיבל על עצמו דוד את הלקח שלמד מן המעשה ואפשר לאבשלום לחזור מן הגלות.

מה ניתן ללמוד מסיפורה של האשה החכמה מתקוע? ראשית, הסיפור מוסיף וממחיש את העובדה שבאותה תקופה, כפי שניתן היה להיווכח מסיפורי המשפט בפני המלכים האחרים, נשים התקבלו כמתדיינות, אף ללא תיווך גברי. יואב ידע שהוא יכול לשלוח למלך מתדיינת אשה. שנית, הסיפור חוזר ומאיר את סוג המקרים שעיימם הגיעו נשים למשפט, ואת המשותף להם. גם כאן המתדיינת הייתה אשה המצויה במצוקה משפחתית. ההתדיינות לא נגעה לענייני רכוש, אלא לדיני נפשות ולהצלת המצב המשפחתי. שלישיית, ניתן לטעון כי דווקא משום שהאשה החכמה מתקוע הייתה דמות חריגה ביחס להגמוניה

34 מלכים ב' ו' 30.

35 שמואל ב' י"ד 1-24.

36 שמואל ב' י"ד 2.

37 שמואל ב' י"ב.

הגברית של תקופתה עלה בידה להציג לדוד זווית ראייה חדשה על מצבו. היא הצליחה במקום שבו נכשלו אחרים, ובכך הוכיחה לא רק את יכולותיה האישיות הגבוהות, אלא גם את התועלת הגלומה בגיוסם של בעלי תפקידים מכלל שדרות האוכלוסייה. רביעית, בדומה לבנות צלפחד, אף האשה החכמה מתקוע עשתה שימוש, ככל הניתן, בכלים של עולם המשפט הגברי שעימו היא מתמודדת. ברוח זו, היא ציינה כי בני משפחתה מבקשים להמית את ה"יורש", הוא הבן הנותר. טיעון זה לא התמקד באובדן הצפוי לה כאם, אלא באובדנו של היורש, הממשיך המשפחתי.³⁸

ראוי לחזור ולהדגיש כי האשה החכמה מתקוע שונה מאוד מן המתדיינות הקודמות שנבחנו עד כה במובן זה שלמעשה כלל לא הייתה בעלת דין אמיתית. היא נשלחה להופיע בפני המלך מטעמו של יואב בן-צרויה. מטעם זה יהיו מי שיראו בה שחקנית בלבד: היא הרי לא דיברה בשם עצמה, אלא שימשה כשליחה של גבר רב-עוצמה. מנקודת מבט זו אפשר לכאורה לטעון שתפקידה שולי ומשמעותי פחות בהשוואה למתדיינות הקודמות שנבחנו ופעלו כשחקניות עצמאיות. ואולם, במובן אחר היא מילאה תפקיד בעל חשיבות רבה, הדומה לזה של עורכת דין – מי שנשלחה לייצג בעניין לא לה, ובהקשר זה להפגין יכולת טיעון ויוזמה. בחירתה לתפקיד לא הייתה אקראית, אלא התבססה על המוניטין שלה כ"אשה חכמה". מילוי המשימה על ידיה הוכיח את כישוריה המיוחדים. היא לא רק שיחקה את תפקידה, אלא הפעילה שיקול דעת בבחירה כיצד לעשות כן. כך למשל, היא בחרה להותיר מחוץ לסיפור העובדתי שהציגה לדוד עובדות שלא היו נחוצות, כדוגמת הרקע ליריבות בין האחריים (סיפור האונס, שעמד ביסוד הנקמה של אבשלום באמנון, או דבר מה מקביל לו, לא זכו לאזכור). אם כן, סיפורה של האשה החכמה מתקוע הוא גם המחשה מוקדמת לתועלת הצפונה בפתיחתם של תפקידים בספרה הציבורית גם בפני נשים, ובכלל זה את שעריה של מקצוע עריכת הדין.³⁹

(4) תמר: סיפורה של גישה עקיפה לצדק

בשלב זה אני מבקשת לחזור למתדיינת נוספת, קדומה יותר, תמר כלתו של יהודה (שהיא, כמוכן, תמר שונה מזו שאוזכרה קודם לכן, בתו של דוד המלך).⁴⁰ סיפור משפטה של תמר, או לפחות ההליך המעיין-משפטי שלו הוכפפה, התרחש בשלב קודם שבו, כך ניתן להתרשם, הגישה החופשית להליכים של עשיית צדק לא הייתה קיימת (בכלל, ולנשים בפרט).

³⁸ ראו Shemesh, לעיל ה"ש 23, בעמ' 86.

³⁹ למאבק על פתיחתם של שערי המקצוע בפני נשים בהקשר הישראלי בתקופה שקדמה להקמת המדינה, ראו אייל כתבן ורות הלפרין-קדרי "The Feminist Proposal is Really Ridiculous" המאבק על זכותן של נשים לשמש עורכות דין בארץ ישראל" מחקרי משפט כה 237 (2010).

⁴⁰ בראשית ל"ח. אלה הן דמויות שונות, אך יש ביניהן כמובן קשרים משפחתיים ידועים. המלך דוד היה מצאצאיה של תמר הקדומה, כלתו של יהודה, ומכאן שגם תמר בתו נמנתה עימם.

תמר נותרת עגונה לאחר שהייתה נשואה פעמיים לבניו הגדולים של יהודה והתאלמנה מהם בזה אחר זה. יהודה נמנע מלהשיא לה את בנו השלישי כמתחייב ממנהג הייבום, מחשש שאף הוא ימות כקודמיו. לצד זאת, תמר לא הותרה לאחרים. העוול מבחינתה של תמר היה ברור. לכאורה, היא הייתה צריכה לתבוע צדק. אולם למעשה, וכזכור מדובר במקרה המיוחס לתקופת האבות, לא הייתה ערכאה שאליה יכולה הייתה לפנות. המשפט היה באותה עת משפחתי-שבטי בלבד. תמר הייתה נתונה למרותו המוחלטת של ראש המשפחה, זה אשר גרם לה עוול.

בצר לה נקטה תמר סעד עצמי: היא התחזתה לזונה וקיימה יחסי מין עם יהודה עצמו, תוך הסתרת זהותה. לימים, כאשר נודע דבר הריונה, גזר יהודה את דינה ללא משפט: "הוציאוה ותשרף".⁴¹ היא נדרשה לתת את הדין בתור מי "זנתה", ללא הליך סדור. הריונה שימש כהוכחה וכגזר דין גם יחד. אולם, ברגע קריטי זה הצליחה תמר לתבוע לעצמה משפט – היא הוכיחה ליהודה שהרתה לו, בהציגה לו את חפציו של מי ששכב עימה (ושאותם שמרה). בהמשך לכך ניתן גזר הדין המזכה: "ויכר יהודה, ויאמר צדקה ממני".⁴²

הנקודה המשמעותית בסיפור זה היא העובדה שברקעו עמדה מציאות של היעדר גישה לערכאות. תמר הייתה עגונה ולא היה לה סעד. כדי לזכות בצדק היה עליה לנקוט תחבולה ודרכי עקיפין, שאף גבו ממנה מחירים אישיים, לרבות השתתפות באירוע של זנות. היא לא יכולה הייתה להיות תובעת, אלא נדרשה להיות נאשמת, שניצלה ברגע האחרון את הבמה שקיבלה להוכחת צדקתה. המפנה בעלילה הוא אומנם רגע של ניצחון, אך גם ביטוי מובהק לעמדת החולשה המובנית של תמר במצב שבו לא פועלת מערכת שפיטה עצמאית. גזר דינה של תמר ניתן מבלי לשמוע אותה, והוא "התהפך" ברגע האחרון, לכאורה לאחר שכבר ניתן, אך טרם בוצע (במונחים בני ימינו, בנסיבות שבהן בית המשפט עדיין "לא קם מכיסאו"). היפוך זה מדגים את כוחו הבלתי מוגבל למעשה של יהודה, שהיה גם שופט וגם בעל דין, ואת שליטתו המלאה בגורלה של תמר, לטוב ולרע.

ראוי לשים לב לכך שבמשפט עצמו, ובעצם כבר בהכנה לקראתו, התגלתה תמר כבעלת שליטה בדיני הראיות. היא הכינה לעצמה מבעוד מועד ראיות מזכות – בעת שהציעה את שירותיה ליהודה היא לקחה ממנו כעירבון לתשלום את חפציו האישיים, חותם ופתילים, ונעלמה מן המקום כשהיא נוטלת אותם. כך היא הותירה בידה הוכחות לזהותו של האיש שממנו הרתה. כאשר הורה יהודה להוציאה להורג בשרפה, הציגה לו תמר את הראיות באומרה: "הכר נא למי החותמת והפתילים והמטה האלה".⁴³ מעניין לראות שתמר אף עשתה שימוש בדפוס הביטוי המשפטי המקובל באותה תקופה – "הכר נא" – ממש כפי שעשו קודם לכן בניו של יעקב בעת שהציגו לו את כתונת הפסים

41 בראשית ל"ח 24.

42 בראשית ל"ח 26.

43 בראשית ל"ח 25.

המגואלת בדם – "הכר נא הכתונת בנך היא אם לא"⁴⁴. אם כן, תמר משמשת דוגמה למתדיינת מבריקה, שנקודת המוצא שלה חלשה במיוחד. הפרשה היא סיפור של עוצמה ושל תבונה בתוך הקשר של מוחלשות חברתית מובנית.

ג. נשים כבעלות דין צדדיות, שותפות אילמות, "מושכות בחוטים" או מתנגדות

להשלמת התמונה יש ערך בהתייחסות להתדיינויות משפטיות שבהן נמצאו נשים ברקע הדברים בלבד. ראוי לעשות כן תוך הבחנה בין מצבים של אכיפת זכויות לבין מצבים של מתן דין וחשבון על עבירות.

בכל הנוגע להגנה על זכויות כלכליות, נשים מוזכרות לא אחת כמי שנוקקות להגנה, אך לא כמי שתובעות סעד בעצמן, גם כאשר הן מודעות לזכויותיהן. בעניינה של רות, בועז דאג לנהל את המשפט הנדרש כדי "לגאול" אותה. כמי שהייתה אלמנה שבעלה לא הותיר אחריו ילדים, היא הייתה אמורה להינשא לקרוב משפחה, שכן היה מקבל גם בעלות בחלקת הקרקע של המנוח. בועז יכול היה לקבל על עצמו לשאת את רות, בתוקף קרבתו המשפחתית לבעלה, אך לצורך כך נדרשה הכרעה שיפוטית, שגם תיתן תוקף לויתור מצד אדם אחר, קרוב אף יותר. רות הייתה הגורם המחולל למשפט וגם תכליתו. היא הייתה זו שהגיעה לגורן ואמרה לבעוז שגילה בה עניין כי הוא "גואל" שיכול לשאת אותה לאשה, אם יבחר בכך.⁴⁵ אולם, לאחר מכן היא עצמה לא פעלה כגורם אקטיבי בזירה המשפטית.⁴⁶ אומנם חלפו שנים רבות מאז תקופתה של תמר, אך גם כאן לא האשה שהייתה מעוניינת בייבום היא שהביאה את עניינה לבית המשפט בעצמה.⁴⁷ לצד זאת, נקודה הראויה לתשומת לב מיוחדת בסיפור זה הוא התפקיד המשפטי שמילאה בו נעמי, חמותה של רות. המפגש בין רות לבעוז, שנועד לעורר אותו לפעולה,

44 בראשית ל"ז 32. הצגת בגדים – מוכתמים, קרועים או שלא במקומם – כסוג של ראיות מופיעה בהקשרים רבים נוספים. בהמשך הסיפור של תולדות יוסף, כאשר הוא נמלט מאשת פוטיפר, נותר בגדו בידה. הבגד מוצג על ידי המאשימה, אשת פוטיפר, כעדות לכך שהתקיף אותה: "ויעזוב בגדו אצלי, וינס ויצא החוצה" (בראשית לט, 15). בהקשר אחר, דוד ביקש להוכיח לשאול את נאמנותו בכך שהציג בפניו את כנף המעיל שגזר ממנו בחשאי (על מנת להראות שיכול היה להורגו, אך נמנע מלעשות כן). שמואל א' כד, 4 ו-11. במקרה זה השתמש דוד במינוח "ראה", הדומה אך לא זהה ל"הכר נא". דוגמה נוספת, שלא תיבחן כאן, להצגת בגד מוכתם בדם נסכה על הצגת שמלה עם דם הבתולים, במקרה שבו האשה "הואשמה" בכך שלא נישאה בבתוליה. ראו דברים כב, 17.

45 רות ג 9.

46 רות ד.

47 מעשה זה מחדד את חריגות מעמדה של דבורה, שפעלה כשופטת באותה תקופה ממש. מגילת רות ממקמת את עצמה "בימי שפוט השופטים" (רות א 1).

היה ביוזמתה של נעמי, אשר מצטיירת כמי שהכירה את הדין ובהתאם לכך כיוונה את רות לפעול במסגרתו.⁴⁸

סיפורי הניסים של הנביא אלישע כוללים, בין השאר, את המעשה באלמנה שזעקה לעזרה בשל כך ש"הנושה בא לקחת את שני ילדי לו לעבדים".⁴⁹ האשה לא פנתה לעשיית דין. היא שיוועה לסיוע מן הנביא, וזה אכן הגיע בדרך של נס – מילוי כדיה הריקים בשמן. השמן נועד לשמש לה מקור כספי להחזר החוב ולפרנסה.⁵⁰ לעומת זאת, אפילו איזבל,⁵¹ שביקשה ליטול את כרמו של נבות, לא הייתה בעלת דין ישירה בהליך המשפטי, הגם שהייתה הגורם הפעיל מאחורי משפט העוולה שלו והפקעת רכושו לטובת המלך. היא טוותה את העלילה ושלחה את המכתבים שכללו הוראות מפורטות. אולם, את כל זה עשתה בשם המלך, בעוד שמבחינה פורמלית היא נותרה "מאחורי הקלעים".⁵²

גם בכל הנוגע למתן דין וחשבון במצבים של הפרת חוק, התפקיד שהוקצה לנשים בהליך המשפטי היה שולי יחסית. הדברים אמורים הן במצבים שבהם נשים הואשמו בעבירות והן במצבים המתארים עבירות שנעשו כלפיהן.

כך ניתן להתרשם כבר מסיפורה של תמר, שנזכר: כאשר נודע ליהודה דבר הריונה של כלתו, הוא הורה להוציאה להורג בשרפה, מבלי לשמוע אותה. תמר היא שיזמה את הצגת הגנתה, תוך חריגה מן ההליך שעליו הורה במקור יהודה.⁵³ אכן, יש להודות: זהו מקרה המתאר משפט שבטי, בחברה שנמצאה באותה עת בשלבי גיבוש ראשוניים. אולם, גם

⁴⁸ נעמי היא שציינה בפני רות לראשונה כי בועז הוא "גואל" (רות ב 20). בהמשך הדברים, היא משלחה אותה למפגש עימו (רות ג 1-4). לניתוח המתמקד ב"מאחורי הקלעים" של המהלך המשפטי במגילת רות, ראו עוד Barmash, לעיל ה"ש 1, בעמ' 187-189.

⁴⁹ מלכים ב' ד, 1. כמו בסיפור של נבות צלפחד, גם כאן מופיע גם יסוד לא אנושי, ניסי. אולם, מנקודת המבט של הדיון המוצע במאמר, הדגש מושם בחלק של הסיפור שנטוע במציאות החיים הריאלית: שעבוד הבנים כאמצעי לגביית חוב והפנייה לסיוע של הנביא (בשונה מעתירה לסעד משפטי).

⁵⁰ מלכים ב' ד 7.

⁵¹ מלכים א' כ"א. בהתאם לסיפור המקראי, נבות סירב למכור את כרמו למלך אחאב, שהיה מאוכזב בשל כך. איזבל, אשתו, מצאה "פתרון" לבעיה. היא רקמה עלילת שווא שלפיה הועמד נבות לדין, בהתאם להוראותיה, על בסיס עדויות שקריות. הרשעתו אפשרה את העברת הכרם לבעלותו של המלך.

⁵² פעולה של נשים מאחורי הקלעים, בנסיבות של היעדר זכויות משפטיות פורמליות, היא תופעה מוכרת בחברות פטריאכליות. סיפורי התנ"ך עצמם שזורים בדוגמאות רבות נוספות לכך (שאינן קשורות לניהול משפט כמקרה של איזבל). דוגמאות בולטות לכך הן "דחיפת" יעקב על ידי רבקה לקבל את ברכתו של יצחק, במקום אחיו עשו (בראשית כ"ז), פעולתה של אביגיל לפצות את דוד ואנשיו כדי למנוע את נקמתם (שמואל א' כ"ה), דאגתה של בת שבע לכך ששלמה יירש את דוד (מלכים א' א) ופועלה של אסתר בחצר המלך אחשוורוש (כפי שמתואר בהרחבה במגילת אסתר).

⁵³ ראו לעיל פרק ב(4).

מאוחר יותר, פרשת סוטה⁵⁴ מתארת הליך שבו אשה הנחשדת בניאוף נדרשת לשתות "מים מאררים" על מנת לברר את שאלת אשמתה⁵⁵ – מבלי שקולה נשמע.⁵⁶ מבט נוסף על מצבים שבהם נשים אינן מופיעות כגורם מעורב בהליכים המשפטיים מזמנים מקרי האונס המובאים בסיפורי התנ"ך. לאחר אונס דינה, כל המהלך של דין ודברים עם אנשי שכם, ביחס לאפשרות של נישואיה עם מי שפגע בה, נעשה רק מול הגברים בני משפחתה.⁵⁷ גם לאחר אונס תמר – והכוונה כאן לתמר אחותו של אבשלום ובתו של דוד המלך – נפגעת העבירה אינה דמות פעילה בסיפור, אם כי זו הפעם מצוין כי הלכה וזעקה.⁵⁸ במבט עכשווי, אפשר להתייחס לדוגמאות אלה כאל אזהרה מפני חזרה על מהלך דברים זה, שבו מי שהן נפגעות של עבירות מין נדחקות מן הזירה המשפטית וקולן אינו נשמע.⁵⁹ קשה להודות בכך, אך האשה היחידה שנזכרת כמי שהגישה תלונה על עבירת מין, פעולה שיש לה משמעות משפטית, היא אשת פוטיפר, ודווקא תלונה זו הייתה תלונת שווא.⁶⁰

לאמיתו של דבר, ניתן להתרשם כי הנשים שניהלו הליכים משפטיים עצמאיים, ולא תפקדו רק כ"נספחות" להתדיינות או כמושאה, היו אלה שתנאי חייהן הובילו אותן למעמד חברתי שולי ופגיע, ללא חסותו של גבר כראש משפחה, במקרים רבים בתנאים של עוני ומחסור.⁶¹ באופן פרדוקסלי, דווקא עמדת נחיתות זו אפשרה להן להיות "שחקניות" עצמאיות, לבקר את המצב המשפטי ולקבל גישה ישירה לצדק.⁶² בנות צלפחד יצאו להגנת

54 במדבר ה.

55 על פי המתואר, המים המאררים היו בעלי סגולות מיוחדות, כך ששתייה מהם הייתה אמורה לפגום בגופה של אשה שנאפה, אך לא להזיק בנסיבות אחרות.

56 פרשנויות מאוחרות ביקשו לעדן את האופי הפוגע של הדברים כפי שהוא עולה מן הכתוב כפשוטו. בין השאר, הועלתה המחשבה שהאפשרות לבחור בטקס זה נועדה להגן על האשה שהייתה עלולה, אלמלא כן, ליפול קרבן לענישה מחמירה יותר ואף לליניץ'. ראו Jacob Milgrom, *The Case of the Suspected Adulteress, Numbers 5:11-31: Redaction and Meaning*, in *WOMEN IN THE HEBREW BIBLE* 475 (Alice Bach ed., 1999). בכל מקרה, התפקיד שניתן לאשה במסגרת הטקס אינו כולל טיעון משפטי או השמעת קול בכלל.

57 בראשית ל"ד.

58 שמואל ב י"ג 19.

59 כיום, החוק מקנה מעמד לנפגעות של עבירות מין במסגרת הכללית של חוק זכויות נפגעי עבירה, התשס"א-2001. עם זאת, מוסיף להתנהל דיון ער בשאלה אם הסדרים אלה מספקים. ראו למשל הדר דנציג-רוזנברג ודנה פוגץ' "הדור הבא" של זכויות נפגעי עברה: הזכות החוקתית להליך הוגן" **עיוני משפט** לו 549 (2015).

60 בראשית ל"ט. בהתאם לסיפור המקראי, אשת פוטיפר טפלה על יוסף עלילה שניסה לתקוף אותה, הגם שלמעשה היא זו שביקשה את קרבתו והוא דחה אותה.

61 הקשר משפטי שבו אשה מופיעה כבעלת דין, לצד בעלה, הוא פרשת בן סורר ומורה, שביחס אליו נקבע כי האב והאם גם יחד יביאו אותו למשפט (דברים כ"א 18-20).

62 אם כן, הרקע לסיפורים שונה מאוד מזה של המקרים שהולידו במהלך המחצית השנייה של המאה העשרים את התקדימים המשפטיים שסללו את הדרך הראשונית לקידום זכויות נשים.

זכויותיהן כאשר נותרו בתא משפחתי שבראשו לא עמד גבר. הנשים המתדיינות בפני המלך שלמה היו "זונות", כאלה שחיו מחוץ לסדר החברתי. האשה שפנתה ליהורם המלך במצור הייתה שורדת מלחמה, שעל פי ההקשר ניתן ללמוד כי נותרה ללא מפרנס ומקורות מחיה. תמר נותרה ללא הגנתו של בן זוג וללא סיכוי להינשא לאחר. בשונה מהן, רות למשל הייתה מי שגבר ביקש לפרוס את חסותו עליה, וכך נטל הוא את המושכות של ניהול ההליך המשפטי הנדרש.

בצידן של אלה, ראוי להזכיר את אותן נשים שנקטו פעולות של אי-ציות לחוק בנסיבות שבהן לא הייתה למעשה כל ערכאה שפנייה אליה יכלה לסייע למניעת אי-הצדק האולטימטיבי – שלילת חיים של חף מפשע. הפרשה המביאה את סיפורן היא מעשה "גִּזְרֵת הַבָּנִים" במצרים, שבה ציווה פרעה על המיילדות העבריות: "אם בן הוא והמיתן אותו ואם בת היא וחיה"⁶³. בלשון משפטית בת ימינו הייתה זו פקודה בלתי חוקית בעליל – כזו שלא זו בלבד שמותר לא לציית לה, אלא אסור לציית לה.⁶⁴ ואומנם, המיילדות נמנעו מלציית לפקודה. עם זאת, במישור המעשי, הן בחרו לעשות כן בלי להתעמת באופן ישיר עם השלטון. במקום לומר מפורשות "לא", הן פשוט לא נהגו כפי שהצטוו והצדיקו את מעשיהן בתואנת השווא שהנשים העבריות יולדות לבדן בשדה.⁶⁵ בכך לא נפתרה כידוע הבעיה, שכן פרעה החליט להעביר את פקודת הרשע לעם המצרי כולו: "ויצו פרעה לכל עמו לאמור: כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו, וכל הבת תחיון"⁶⁶. והנה, גם בשלב זה נמצאה אישה שבחרה לא לציית לפקודה הבלתי חוקית בעליל – בת פרעה.⁶⁷ מעניין לשים לב לכך שבמקרה זה אותה טקטיקה של אי-ציות שקט אפיינה הן את הנשים שהיו בשולי הפירמידה החברתית, המיילדות העבריות, והן את האישה שהייתה קרובה לקודקודה – בת פרעה.⁶⁸

תקדימים אלה היו במקרים רבים תולדה של מאבקים שניהלו נשים "חזקות" יחסית, שבזכות השכלה ואמצעים יכלו לנהל התדיינות להגנה על זכויותיהן.

63 שמות א 16.

64 ביד"צ מר 3/57 תובע צבאי נ' מלינקי, פס"מ יז 90 (1958).

65 שמות א 19.

66 שמות א 22.

67 שמות ב 6-9.

68 מבלי להרחיב את היריעה ראוי להזכיר בקצרה אישה נוספת שהפרה את החוק כדי להציל חייו של ילד – יהושבע, אחותו של המלך אחזיה, שהצילה את אחרון בניו יואש מפקודתה של עתליה המלכה להרוג את כל בני המלך. ראו מלכים ב י"א.

סיכום

אחזור אל המקום שבו פתחתי. ככלל, אין ספק שהנשים בעולמו של התנ"ך אינן הדמויות המחוללות הראשיות בו. מטבע הדברים, הן אף אינן דמויות מרכזיות בעולם המשפט של התנ"ך. אולם, בתוך מציאות זו מאירות דמויותיהן של מספר נשים שסיפוריהן המשפטיים הם משמעותיים. סיפורים אלה משתרעים על פני ענפי המשפט השונים, ועולים מהם לקחים הרלוונטיים אף לימינו.

המקרה של בנות צלפחד בולט בייחודו. ההליך המשפטי שנקטו בנות צלפחד היה בעל אופי ציבורי – מעין עתירה לשינוי החוק. בנות צלפחד הן "גיבורות" משפטיות לכל דבר ועניין, "אזרחיות" פעילות, והכתוב אף נוקב בשמותיהן.⁶⁹ המקרים האחרים עסקו בסכסוכים הקשורים לעולם המשפחה, במובנו הרחב, שנראה "טבעי" לנוחותן ולפעילותן של נשים. חלק מן המתדיינות שתוארו היו "שחקניות" משפטיות שוליות יחסית. הנשים במשפט שלמה היו "במה" בלבד להפגנת חוכמתו של המלך. הנשים הקניביליות היו רק דוגמה למצב הנורא בשומרון, והמשפט ביניהן אף לא התנהל בסופו של דבר. הן נותרו דמויות לא חשובות, שאף שמותיהן אינם ידועים, וכל תפקידן הוא לסייע בהמחשת השיברון המוסרי שמוצג בסיפור.

אחדות מן הנשים שתוארו לא רק התדיינו, אלא אף גילו כישרון משפטי לא מבוטל: דבורה, שבני ישראל נהרו אליה למשפט; בנות צלפחד, שחוללו כמו ידיהן רפורמה משפטית; האשה החכמה מתקוע, ששימשה כמעין באת כוח; בוודאי תמר (כלתו של יהודה), שהצליחה ליטול את גורלה בידיה באמצעות תרגיל משפטי ואיסוף ראיות מחוכם. התפקיד הפעיל שכל אחת מהן מילאה בתנאים לא פשוטים מוסיף לשמש מקור השראה ותקווה ביחס להרחבת הנגישות לצדק.

⁶⁹ במדבר כ"ז 1 (מחלה, נעה, חגלה, מלכה ותרצה). בדומה לכך, נזכרות בשמן גם בנותיו של איוב, שירשו נחלה בקרב אחיהן. ראו איוב מ"ב 14 (ימימה, קציעה וקרן הפוך).